

Широкий спектр ботанічних досліджень, проведених за період 1865–1920 років у першому університеті Одеси, високий фаховий рівень науковців, здатність робити вагомі відкриття в галузі анатомії, фізіології, морфології та систематики рослин назажди залишили їхні імена на скрижалях світової ботанічної науки.

4.2. Анатомо-фізіологічний та зоологічний напрями⁵⁹²

Найбільший внесок в процеси становлення, функціонування та розвитку навчально-наукових підрозділів природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ — його кафедр, кабінетів, лабораторій, музеїв — зробив досвідчений методист, консерватор І. М. Відгальм⁵⁹³. Він здобув класичну природничу освіту в Німеччині та Нідерландах, пізніше декілька років працював під науковим керівництвом професора К. Т. Зібольда, а згодом пройшов стажування в ентомолога Крихбаумера та консерватора Куна⁵⁹⁴. Все це надало Відгальму широке наукове світосприйняття: його цікавили різні аспекти антропології, археології, палеонтології, сучасні питання зоології, практичні аспекти паразитології, ентомології.

З 1860 року він почав працювати в Російській імперії, у північному Криму (маєток «Тамак» землевласника-мецената Й. М. Шатилова). У вересні 1862 року Відгальма запросили працювати в Одесу — завідувачем зоологічного музею у кабінеті природничої історії Рішельєвського ліцею, а з травня 1865 року він став консерватором кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології ІНУ. Він проявив себе висококваліфікованим фахівцем музейної справи, організатором лабораторій та наукових природничих кабінетів⁵⁹⁵.

Загальні курси анатомії людини та фізіології тварин першим почав викладати в ІНУ Н. Й. Бернштейн — штатний доцент з липня 1865 року⁵⁹⁶. Він закінчив медичний факультет Імператорського Московського університету 1861 року. Разом з І. М. Відгальмом він виконав значний обсяг роботи при обладнанні анатомічного кабінету та спеціальної анатомічної лабораторії-прозектури у напівпідвальному приміщенні корпусу на вулиці Дворянській, 2. Обидва багато зробили для облаштування кабінету фізіології, розпочали також облаштування спеціальної фізіологічної лабораторії.

В прозектурі кабінету анатомії Бернштейн разом зі студентами-природознавцями проводив анатомічні дослідження померлих людей і тварин⁷. Декілька років у наукових відрядженнях за кордоном (Німеччина, Франція) вивчав новітні досягнення колег-науковців відповідного профілю та методичні аспекти обладнання кабінетів і лабораторій. Лікар-практик, Н. Й. Бернштейн регулярно без оплати надавав кваліфіковану медичну допомогу багатьом бідним студентам ІНУ та гімназістам⁵⁹⁷.

1881 року рада ІНУ за рекомендацією І. І. Мечникова та інших викладачів-природознавців обрала «стороннім викладачем анатомії людини на 1881/82 навчальний рік» доктора медицини М. О. Строганова. Він був випускником Імператорської меди-

⁵⁹² Автор підрозділу Л. В. Рясиков.

⁵⁹³ Бучинский П. Памяти И. М. Видгальма // Записки НТП. — Одесса, 1904. — Т. XXVI. (Окр. відбиток); Браунер А. А. Воспоминания... — С. 20–22.

⁵⁹⁴ Гольд Т. М. Игнатий Мартынович Видгальм (1835–1903) // Энтомологическое обозрение. — 1966. — Т. XV. — Вып. 2. — С. 457–460.

⁵⁹⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 462; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Игнатий Мартынович Видгальм — один из создателей коллекций зоологического музея Одесского ун-та (К 165-летию со дня рождения) // Научные труды зоомузея ОНУ им. И. И. Мечникова. — Т. 4. — Одесса, 2001. — С. 186–189.

⁵⁹⁶ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 22; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов ОНУ имени И. И. Мечникова // Філософські пошуки. — Вип. XIV–XV. — Львів-Одеса, 2003. — С. 141–153; Васильев К. К. Предшественник И. М. Сеченова по преподаванию физиологии в ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — Одеса, 2004. — С. 10–11.

⁵⁹⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 465–468.

ко-хірургічної Академії 1870 року; докторський ступінь здобув 1873 року. У 1874–1876 роках Строганов перебував у науковому відрядженні в Німеччині (університет Страсбурга), де займався фізіологічною та патологічною хімією в лабораторіях інституту професора Гоппе-Зейлера та інституту професора Реклінгаузена, вдосконалюючи навички в патологічній анатомії. Згодом він переїхав до Франції, де в Парижі (College de France) у лабораторії професора Ранв'є заглибився у тогочасну проблематику нормальної та патологічної гістології. М. О. Строганов був автором понад 19 наукових праць з медицини, окремих розділів гістології, порівняльної патології дихальної та статевих систем, лімфатичних залоз. У 1883 році він приймав участь у VII з'їзді російських природознавців в Одесі⁵⁹⁸.

1870 року рада ІНУ запросила для викладання окремого курсу фізіології І. М. Сеченова, доктора медицини з 1860 року, обравши його ординарним професором по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології⁵⁹⁹. Закінчивши медичний факультет Імператорського Московського університету 1856 року, він за власний рахунок поїхав за кордон для наукового стажування в провідних фізіологічних центрах Європи⁶⁰⁰.

Але рішення ради ІНУ щодо призначення Сеченова не було затверджене попечителем Одеського навчального округу. Тоді І. І. Мечников 8 лютого 1871 року звернувся до ради фізмату з проханням призначити Сеченова на штатну кафедру як екстраординарного професора, оскільки ординарний «не погоджується з статутом, а нам не вистачає тільки досвідченого професора фізіології. Ректор ІНУ сповістив попечителя С. П. Голубцева, що за поданням фізико-математичного факультету рада університету «в засіданні власному 10 цього лютого» одноголосно обрала Сеченова екстраординарним професором по кафедрі зоології та просить клопотати перед міністром про затвердження. Натомість міністр народної освіти граф Д. О. Толстой доповів попечителю округу, що Сеченова було затверджено ординарним професором по кафедрі зоології ІНУ ще 19 серпня 1870 року і прохав для нього з Державного казначейства оклад 3000 рублів на рік⁶⁰¹.

Отримавши призначення, І. М. Сеченов передав 500 рублів, належні йому на переїзд до Одеси, на облаштування фізіологічної лабораторії, а штатну суму 672 руб. 63 коп. та одночасну виплату в 2000 руб. витратив на обладнання фізіологічного кабінету. Завдяки йому лабораторії ІНУ отримали висококласне обладнання: анатомічні ваги, вакуумні насоси, хірургічний інструментарій, спеціальний хімічний посуд та ін.⁶⁰²

Працюючи в ІНУ, І. М. Сеченов докладно вивчав хімічний склад газів крові, розчинність вугільної кислоти крові, провів дослідження ролі окремих складових елементів цього процесу. Саме тут він почав дослідження абсорбції вуглекислоти різними розчинами, встановив загальний закон розчинності вуглекислоти в розчинах солей — «Правило Сеченова». У фізіологічній лабораторії він разом з І. І. Мечниковим і студентом-природознавцем В. М. Реп'яховим виконав дослідження впливу блукаючого нерва на діяльність серця рептилії (черепахи).

Сеченов займався також вивченням окремих проблем психології, виступав з публічними лекціями перед студентами та викладачами ІНУ як поборник вищої медичної освіти для жінок⁶⁰³, брав активну участь у діяльності одеського НТП до 1876 року, був

⁵⁹⁸ Там само. — С. 472–476, 644–675.

⁵⁹⁹ Запорожан В. Н., Васильев К. Г. Иван Михайлович Сеченов в Одессе // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 21–23.

⁶⁰⁰ Осташков К. В. Сеченов Иван Михайлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 87–90.

⁶⁰¹ Рясиков Л. В. О некоторых деталях перехода И. М. Сеченова на кафедру зоологии, сравнительной анатомии и физиологии естественного отделения ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 37–38.

⁶⁰² Рясиков Л. В. Дополнительные сведения о финансовой помощи И. М. Сеченовым физиологической лаборатории ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 35–36.

⁶⁰³ Рудая С. П., Гамалея В. Н. И. М. Сеченов — поборник высшего женского образования в России // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 33–35.

навіть обраний його віце-президентом (1873). В стінах ІНУ вчений опублікував 5 наукових праць, зробив переклад підручника з фізіології Е. Брокке. 1876 року І. М. Сеченова перевели ординарним професором у Санкт-Петербурзький університет, а за місяць потому рада ІНУ обрала його своїм почесним членом.

Вчений-фізіолог П. А. Спіро працював в ІНУ з 1871 до 1893 року, пройшовши шлях від лаборанта фізіологічної лабораторії до ординарного професора, завідувача кабінету фізіології. Освіту він отримав у Московському університеті та Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії, де отримав звання лікаря (1870). Багато разів бував у наукових відрядженнях за кордоном від ІНУ, де плідно працював у провідних лабораторіях Європи, вдосконалюючи професійні навички та переймаючи новітні методи досліджень⁶⁰⁴.

В ІНУ П. А. Спіро стає магістром зоології (1874), успішно захистивши магістерську дисертацію «До питання про іннервацію дихальних рухів»; в Харківському університеті захищає докторську дисертацію «Матеріали до вивчення утворення жовчі» (1881). Він вивчав особливості функціонування дихальної системи, процес утворення жовчі, характер шкіро-м'язових рефлексів, деякі аспекти тваринного магнетизму та ін. Разом зі студентом-зоологом В. М. Реп'яховим займався нейрофізіологічними дослідженнями тварин, видав понад 20 наукових праць. За власної ініціативи надав можливість працювати в фізіологічній лабораторії молодому колезі — психологу-філософу, приват-доценту М. М. Ланге.

П. А. Спіро був також дійсним членом НТП, де проводив науково-просвітницьку роботу серед колег і місцевого населення; виконував значний обсяг роботи як дійсний член Слов'янського товариства імені Кирила та Мефодія в Одесі⁶⁰⁵; представляв ІНУ в організаційному комітеті Міжнародного медичного конгресу в Римі.

2 квітня 1894 року рада ІНУ за пропозицією І. М. Сеченова призначила керувати кабінетом фізіології та фізіологічною лабораторією кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології доктора медицини Б. Ф. Веріго, обравши його на посаду екстраординарного професора⁶⁰⁶. Він здобув освіту у Санкт-Петербурзі, спочатку в університеті (1882)⁶⁰⁷, а наступні три роки (1883–1886) навчався в медико-хірургічній академії.

Після обрання Веріго одразу ж звернувся до ради фізико-математичного факультету, а пізніше і до правління університету з проханням про виділення 4 000 крб. для поповнення фізіологічної лабораторії навчальними посібниками. Однак Міністерство народної освіти не задовольнило відповідне прохання ректора ІНУ. У квітні 1895 року Веріго вдруге звертається до ради фізмату та університету і цього разу отримує дозвіл на придбання необхідного обладнання на суму 11 235 швейцарських франків зі спеціального фонду ІНУ. Прилади, які він замовив, забезпечували наукові та навчальні фізіологічні експерименти: горизонтальний циліндр для записування з часовим механізмом і регулятор Фуко, санчата з автоматичним рухом для розміщення записуючих апаратів, два нікельованих затискача для управління записуванням імпульсів з годинниковим механізмом, два електромагнітних сигналів Дебре, серцевий пінцет Марєя, міограф Марєя⁶⁰⁸.

В стінах ІНУ Б. Ф. Веріго створив теорію катодної депресії, довів нейрогенну теорію проведення імпульсів нервами, видав підручник з нормальної фізіології, моногра-

⁶⁰⁴ Дьяков В. А., Ефремова И. В., Рясиков Л. В. О малоизвестных фактах деятельности П. А. Спира (1844–1893) в годы работы в университете Одессы // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 19–21.

⁶⁰⁵ Дьяков В. А. Спіро Петро Антонович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 139–141.

⁶⁰⁶ Файтельберг-Бланк В. Р. И. М. Сеченов и его школа в Одессе // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 44.

⁶⁰⁷ Осташков К. В. Веріго Броніслав Фортунатович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 135–238.

⁶⁰⁸ Рясиков Л. В. Роль экстраординарного профессора кафедры зоологии, сравнительной анатомии и физиологии естественного отделения ИНУ Б. Ф. Веріго (1860–1925) в пополнении физиологической лаборатории новыми техническими пособиями // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 40–42.

фію з теорії дарвінізму «Єдність життєвих явищ». З 1900 до 1914 року він працював ординарним професором медичного факультету ІНУ.

А. К. Медведєв був випускником медико-хірургічної академії Санкт-Петербурга (1888)⁶⁰⁹, доктором медицини, працював лікарем у морському відомстві. 1894 року Б. Ф. Веріго представив його раді фізмату, вказавши: «завдяки тому, що прозектура при кафедрі залишається вакантною, маю честь просити факультет обрати на це місце справжнього кандидата... доктора медицини Анатолія Костянтиновича Медведєва...». Той був обраний «одноголосно закритим балотуванням» на посаду прозектора⁶¹⁰.

Наступного року Медведєв був обраний на посаду приват-доцента. На кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології він першим в ІНУ почав викладати курс фізіологічної хімії. Для студентів природничого відділення він у 1896 році розробив практикум з фізіологічної хімії. 1901 року Медведєва призначили на посаду екстраординарного професора. З 1901 по 1920 рік він очолював новостворену кафедру фізіологічної хімії медичного факультету ІНУ.

А. К. Медведєв підтримав пропозицію професора П. М. Бучинського створити морську зоологічну станцію ІНУ на чорноморському узбережжі Малого Фонтану (1901–1902). Він також був одним з чотирьох професорів медичного факультету, які подали раді ІНУ доповідну записку про створення морської фізіологічної станції поруч із зоологічною, якою опікувався професор Д. К. Третьяков.

Доктор медицини В. В. Зав'ялов працював в ІНУ з 1901 до 1920 року. Він закінчив медичний факультет Імператорського Юр'ївського університету (1896)⁶¹¹. З червня 1903 року Зав'ялов — екстраординарний професор кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ; з 1906 року — ординарний професор. Під час лекцій та практичних занять він активно пропагував основи фізіологічного вчення академіка І. П. Павлова.

Визначний фізіолог і талановитий педагог, В. В. Зав'ялов був автором цілої серії підручників для університетів, гімназій, училищ, кадетських корпусів, за що отримав від комітету Міністерства народної освіти спеціальну нагороду — малу премію імені Петра Великого. Досконале володіння багатьма мовами країн Європи дозволяло йому вести перекладацьку діяльність, співпрацювати з різними видавництвами та видавати сучасну наукову й навчальну літературу. Зав'ялов був активним членом НТП, займався пропагандою наукових знань як член лекційного комітету. Окрім того він читав лекції з фізіології слухачкам ОВЖК у 1915–1919 роках та лекції з курсу «Значення мінеральних солей для харчування тварин» (1914) для слухачів аграрних курсів при Товаристві сільського господарства Південної Росії⁶¹².

В. В. Зав'ялов був постійним учасником спеціальних з'їздів (Менделєєвських, Пироговських). Декілька разів у період студентських зимових вакацій відвідував різні наукові центри за кордоном (Італія, Франція, Австро-Угорщина). Він вивчав фізіологічні та біохімічні особливості процесу травлення, особливу увагу приділяючи білковоподібним речовинам (протеїнам), досліджував особливості мінерального складу різних вод з Терської області Північного Кавказу та вплив їхніх лікувальних властивостей на організм людини⁶¹³. За багаторічну плідну організаційно-господарську діяльність на

⁶⁰⁹ Рясиков Л. В. Анатолій Костянтинович Медведєв: лікар, фізіолог-хімік, дослідник живої природи, педагог // ПОНУ. — Т. 3. — С. 321–327.

⁶¹⁰ Запорожченко А. В., Рясиков Л. В. Об Одесском периоде жизни доктора медицины ординарного профессора физиологической химии Новороссийского университета Анатолія Константиновича Медведєва (1863–1921) // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 23–25; ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 18. — Спр. 18. — Арк. 4.

⁶¹¹ Коваленко С. Г., Васильєва Т. В. Зав'ялов Василь Васильович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 446–447.

⁶¹² Богачик Т. А., Ефремова І. В., Рясиков Л. В. В. В. Зав'ялов (1873–1930) — ординарний професор кафедри зоології, сравнительной анатомии и физиологии естественного отделения ИНУ // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 3–5.

⁶¹³ Рясиков Л. В. Профессор-физиолог Василий Васильевич Зав'ялов (К 75-летию со дня смерти) // Сове-

курортах Кавказу доктора медицини, ординарного професора В. В. Зав'ялова 24 квітня 1917 року було призначено директором Кавказьких мінеральних вод.

Доктор медицини Б. П. Бабкін з 1915 року був екстраординарним професором медичного факультету ІНУ, а з 1917/18 навчального року — ординарним професором⁶¹⁴. Він закінчив Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію у 1901 році. В 1904 році захистив докторську дисертацію «Досвід систематичного вивчення складних нервових (психічних) явищ собаки», в 1914 році стажувався у фізіологічній лабораторії професора Е. Старлінга (Велика Британія, університет Лондона)⁶¹⁵. Підсумком цих досліджень стала монографія «Зовнішня секреція травних залоз», яка принесла Бабкіну визнання в Європі. Академік І. П. Павлов постійно рекомендував її всім фахівцям з фізіології травлення⁶¹⁶.

У 1915–1919 роках вели плідну наукову діяльність у фізіологічній лабораторії кабінету фізіології природничого відділення ІНУ, що містився в корпусі медичного факультету по вулиці Ольгіївській, 4, молоді науковці — приват-доценти кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології І. С. Берітов та Д. С. Воронцов. Зокрема, І. С. Берітов дослідницьким шляхом відкрив закон спареної ірадіації збудження в центральній нервовій системі. Він також практично вивчав реципрокну інервацію скелетних м'язів. Воронцов проводив серії дослідів з вивчення електрокардіограми серця жаби. Вони також досліджували фізіологічні особливості окремих нервів, провідність збудження та електропотенціали нервів.

Зоологічні дослідження. В кабінеті природничої історії Рішельєвського ліцею, переміщеного в ІНУ без дозволу розділення його на зоологічний, зоотомічний та фізіологічний, було обладнання (5 421 найменування), що оцінювалось у 4 493 крб⁶¹⁷. Першим завідувачем зоологічного та двох зазначених вище кабінетів був ординарний професор І. А. Маркузен⁶¹⁸.

В 1867 році на кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології ІНУ прийшов працювати І. І. Мечников, спочатку на посаду приват-доцента, а пізніше доцента. Того року він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету екстерном і захистив у Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію «История эмбрионального развития *Sepiola*», а в 1868 році — докторську дисертацію «История развития *Nebalia*» та став доктором зоології⁶¹⁹. З 1870 до 1882 року Мечников завідував зоологічним кабінетом, лабораторією та музеєм ІНУ по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології⁶²⁰. У 1870–1880-ті роки І. І. Мечников також був президентом НТП⁶²¹.

В роки роботи в ІНУ йому двічі, у 1867 та 1870 роках, була присуджена Берівська премія, яку ввела Імператорська академія наук у Санкт-Петербурзі в пам'ять академі-

менные проблемы зоологии и экологии. — Одесса, 2005. — С. 384–386.

⁶¹⁴ Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по медицинскому факультету ІНУ за 1916/17 акад. год. — Одесса, 1916. — С. 4–5.

⁶¹⁵ Фокин С. И. Русские ученые в Неаполе. — СПб., 2006. — С. 323.

⁶¹⁶ Васильев К. Г., Шандра А. А. Профессор Борис Петрович Бабкин // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 11–12; Вастьянов Р. С. И. П. Павлов глазами ученика Б. И. Бабкина // І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів... — С. 13–18.

⁶¹⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 640–643.

⁶¹⁸ ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 49–56.

⁶¹⁹ Пузанов И. И. И. И. Мечников как зоолог // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — Т. 145. — Одесса, 1955. — С. 75–84.

⁶²⁰ Лебедев С. И. Жизненный и творческий путь великого ученого-биолога И. И. Мечникова // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — Т. 145. — Одесса, 1955. — С. 23–36; ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2296. — С. 141–153.

⁶²¹ Резник С. Е. Мечников. — М., 1973. — С. 182–187.

ка К. М. Бера, ембріолога-еволюціоніста⁶²². Серед зоологічних напрямів його досліджень представлені:

- морфологічні (вивчення особливостей будови, біології та розвитку сидячого червя; вивчення організації морських багатокільчастих черв'яків, особливо їхніх органів чуття та близьких до них форм організмів; дослідження будови наземної планарії, в якій він встановив наявність внутрішньоклітинного (паренхіматозного) травлення та ін.)⁶²³;
- паразитологічні (встановив, що існуючі в легенях жаби паразитичні нематоди, які розмножуються партеногенетично, в наступному поколінні вже різностатеві та живуть у вологому ґрунті);
- порівняльно-гістологічні (вивчав гістологічну будову нирок у амфібій та процеси розвитку червоних кров'яних тілець та ін.);
- порівняльно-ембріологічні, або «історія розвитку тварин» (вивчалась історія розвитку напівжорсткокрилих (жуків), комах, малої каракатиці — *Sepiola*, рачка *Nebalia*, особливо детально досліджено личинкову стадію незвичайного червеподібного — *Balanoglossus*, що дозволило наблизити його до голкошкірих, а не до кільчастих червів⁶²⁴;
- фауністичні (першим в 1867/68 навчальному році знайшов та описав в Одеській затоці Чорного моря личинку незвичайного черв'яка фороніс — актинотроху, перший знайшов єдину чорноморську апендикулярію *Appendicularia cophocerca*, повідомив також про розвиток семенних тілець у низки тварин і про колоніальний сколекс паразитичного червя-лентеця, знайденого в порожнині тіла дощового червя в Одесі);
- експериментально-ентомологічні (запровадив метод біологічної боротьби зі шкідниками сільськогосподарських посівів — жуком-кузькою та буряковим довгоносом — за допомогою паразитичного грибка *Entomophthora anisopliae*; досліджував голкошкірих в Мессині, що сприяло створенню фагоцитарної теорії)⁶²⁵;
- антропологічні та антропогенетичні (вперше запровадив порівняльний метод у лабораторні дослідження)⁶²⁶.

1870 року він разом з Л. В. Мечниковою, яка виконала 6 таблиць та 23 рисунки, видав у Москві монографію «Матеріали до пізнання сифонофор і медуз», в якій, поділяючи думки Гекслі, вважав їх лише складно диференційованими одиночними медузами⁶²⁷. Вивчаючи губки в лабораторії ІНУ, Мечников встановив наявність в них внутрішньоклітинного травлення, при якому харчові елементи зжираються не тільки комірковими клітинами ектодерми, а й амебоїдними паренхіматозними клітинами «мезодерми». Крім того, він детально вивчав кишковопорожнинних тварин та ортонектид, що були перехідною формою тварин між простішими та багатоклітинними.

Еволюцію Мечников уявляв не як повільний процес поступових змін за Ч. Дарвіном, а як стрибки, схожі на мутації. Він розробляв також систему тваринного світу. У роботі «Цілющі сили організму» вчений довів, що цілюща сила є похідною від процесу захоплення і перетравлення бактерій клітинами організму⁶²⁸.

І. І. Мечников постійно міркував над встановленою ним здатністю клітин мезодерми поглинати сторонні предмети. Одного разу його осінила думка: а якщо поді-

⁶²² Штрайх С. Я. Из профессорской деятельности И. И. Мечникова: к истории борьбы за науку в России // Русская школа. — 1916. — № 5–6 (январь). — С. 74–80.

⁶²³ Мечников И. И. Избранные биологические произведения. — М., 1950; його ж: Избранные произведения. — М., 1956; його ж: Академическое собрание сочинений: в 16 т. — М., 1950–1964.

⁶²⁴ Савчук Н. А. И. И. Мечников как эмбриолог // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — Т. 145. — Одесса, 1955. — С. 65–74.

⁶²⁵ Мечников И. И. Мое пребывание в Мессине // Русские ведомости. — 1908. — 31 декабря.

⁶²⁶ Мечников И. И. Этюды о природе человека. — М., 1904. — С. 39–40, 41.

⁶²⁷ Мечникова О. Н. Жизнь И. И. Мечникова. — М.-Л., 1926.

⁶²⁸ Мечников И. И. Целебные силы организма // Доклады VIII съезда русских естествоиспытателей и врачей. — Одесса, 1883.

бні клітини повинні слугувати в організмі для протидії шкідливим діям? «Я сказав собі: якщо моє припущення вірне, то скабка, вставлена в тіло личинки морської зірки, що не має ані судинної, ані нервової систем, повинна за короткий час оточитися рухливими клітинами, що налізли на неї. Я зірвав декілька трояндових шипів і негайно вставив їх під шкіру чудових, прозорих, як вода, личинок морської зірки... на другий день рано вранці я констатував удачу досліду. Цей останній склав основу теорії фагоцитів, розробці якої були присвячені наступні 25 років мого життя. До цього зоолог, я відразу став патологом. Я потрапив на нову дорогу, яка стала головним змістом моєї діяльності»⁶²⁹.

З 1882 до 1897 року зоологічний кабінет з лабораторією та зоологічний музей ІНУ очолював В. В. Заленський. Він закінчив Харківський університет (1867), захистив магістерську дисертацію «Про історію розвитку кліщів» (1869)⁶³⁰. Прийшовши в ІНУ 1870 року на посаду приват-доцента, він вже наступного року захистив докторську дисертацію «Історія розвитку аренеїн»⁶³¹ та пройшов шлях до заслуженого ординарного професора (1896) та дійсного члена Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук (1897)⁶³².

У наукових відрядженнях за кордоном Заленський працював на морських зоологічних станціях, в музеях зоології та природознавства, науково-дослідних установах провідних наукових центрів Західної Європи. Значну увагу у власній практичній діяльності він приділяв невтомній праці в зоологічному музеї ІНУ. Експозицію він значно розширив, поповнюючи її за рахунок придбання за кордоном рідкісних експонатів, переважно з представників тропічної фауни Землі. Вже на 1882 рік зоологічний музей ІНУ налічував: сухих та вологих препаратів у спиртах — 8739, книг — 325 найменувань, 753 інструменти 183 найменувань, — всього інвентарю разом з меблями на 23 077 крб. 72 коп. В музеї апробувались його проекти зі створення окремих біологічних груп тварин деяких видів. Це нововведення стало одним з ключових у музейнознавстві на межі двох століть. Біогрупи тварин і досі посідають почесні місця в експозиції сучасного зоологічного музею, — наприклад, сітчасті пітони, бобри за роботою, вовки Одещини та ін.

В. В. Заленський був зоологом широкого профілю, проводив різноманітні ембріологічні дослідження безхребетних: коловерток, щетиноногих червів, м'якунів, моховаток, п'явок; вивчав порівняльну ембріологію та морфологію оболочників, історію розвитку сальп, в яких він відкрив і описав явище фолікулярного брунькування. У особисто знайденому засобі розмноження сальп він побачив аналогію з розмноженням рослин. Ним проводились анатомо-морфологічні дослідження з історії розвитку волзької стерляді, як на ембріональному, так і на постембріональному етапах, велося і детальне морфологічне вивчення остеології та одонтографії (мікроскопічної будови внутрішніх органів мамонта)⁶³³.

Як вчений-педагог В. В. Заленський видав в Одесі низку цікавих зоологічних підручників та лекцій, в яких виклав основні начала загальної зоології з популярним викладанням принципів будови та розвитку тварин⁶³⁴. Він цілеспрямовано продовжу-

⁶²⁹ Мечников И. И. Из воспоминаний прошлого. — М., 1959. — С. 33–37; Фролов В. А. Война с микробами. Интригующие подробности открытия Мечникова. — М., 2008; Бурлака Т. В., Мішнаєвський М. С., Юргелайтіс Н. Г. Мечников Ілля Ілліч // ПОНУ. — Т. 3. — С. 333–337.

⁶³⁰ Дьяков В. А. Заленський Володимир Володимирович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 454–457.

⁶³¹ Заленський В. В. Історія розвитку аренеїн // ЗКТП. — 1870. — Т. 2.

⁶³² Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов ОНУ им. И. И. Мечникова (Новороссийского) в становление и развитие зоологического музея // Філософські пошуки. — Вип. XIV–XV. — Львів–Одеса, 2003. — С. 141–153.

⁶³³ Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе // Юбилейная научная сессия, посвященная 300-летию воссоединения Украины с Россией. — К., 1954. — С. 73–83.

⁶³⁴ Заленский В. В. Лекции по зоологии, читанные в ИНУ в 1884–1887 гг. — Одесса, 1888; його ж: Основные начала общей зоологии. Принципы строения и развития животных. Теория эволюции. — Одесса, 1896.

вав еволюційні за духом та порівняльні за складом дослідження з анатомії, ембріології, морфології тварин. І хоч вони мали лише теоретичний характер, але відзначалися чіткістю, надзвичайною направленістю практичного виконання. Він також плідно працював в НТП, був його президентом у 1880–1890-ті роки⁶³⁵.

Науковий шлях зоолога С. М. Моріна почався в ІНУ 1886 року, коли його як випускника природничого відділення фізико-математичного факультету залишили при кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології для підготовки до професорського звання за клопотанням ординарного професора О. О. Ковалевського⁶³⁶. В 1888–1889 роках Морін працював на Біологічній станції НТП у Севастополі, куди його відрядили для збирання наукових колекцій. Ще в студентські роки ним були проведені різнопланові ембріологічні дослідження на основі порівняльного методу та за допомогою низки новітніх експериментальних методик в лабораторії зоологічного кабінету⁶³⁷.

З 1889 по 1918 рік С. М. Морін не працював в ІНУ у зв'язку з заборонаю царського уряду. Завдяки клопотанню Я. М. Лебединського з 1918 року його було зараховано на посаду старшого асистента по зоологічному кабінету⁶³⁸. Морін активно вивчав фауну України, окрему увагу приділяючи вивченню фауни Чорного моря, Одеської затоки та місцевих лиманів під час наукових сезонних екскурсій зі студентами-природознавцями⁶³⁹.

З 1908 до 1912 року на посаді лаборанта зоологічного кабінету, а також зоологічного музею працював М. М. Жуков⁶⁴⁰ — випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ 1910 року⁶⁴¹. Він виконував також обов'язки лекційного асистента у ординарного професора зоології Я. М. Лебединського з 1908 року⁶⁴².

М. М. Жуков добре знався на музейній справі та головних особливостях анатомо-морфологічної будови хордових тварин. Він випустив перші спеціальні наукові довідники для фахівців музейної справи, науковців-морфологів з виготовлення скелетних препаратів риб, амфібій, рептилій, птахів та ссавців⁶⁴³. Він обробив і підготував до використання в експозиції зоомузею ІНУ велику рідкісну колекцію «чудових препаратів (167 екземплярів) морських безхребетних та риб», які Я. М. Лебединський придбав на морській Неаполітанській станції⁶⁴⁴.

Доктор зоології Я. М. Лебединський закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ в 1888 році. За особистим проханням В. В. Заленського його було залишено на кафедрі для підготовки до професорського звання (за власний кошт). Він декілька років (1888–1890) працював на Севастопольській біологічній станції під час наукових відряджень від НТП, збираючи колекції морських тварин

⁶³⁵ ДАОО. — Ф. 45.

⁶³⁶ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології [рукопис]. — С. 62–64; Рясиков Л. В., Богачик Т. А., Савчук Л. А. Памяти профессора-зоолога С. М. Морина // Матеріали Х конференції молодих істориків освіти, науки і техніки. — К., 2005. — С. 144–150.

⁶³⁷ Замбриборщ Ф. С. Из воспоминаний об А. О. Ковалевском С. М. Морина, А. А. Браунера и Д. К. Третьякова // Одесская областная научная конференция, посвященная 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. — Одесса, 1990. — С. 16–18.

⁶³⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 239. — Арк. 33а.

⁶³⁹ Морин С. М. К истории развития речного рака // ЗНОЕ. — 1886; Morin S.M. Zur Enturicklungs geschichte der Spinnen // Biol. Ztbl. — 1887; його ж: Наблюдения над развитием пауков // ЗНОЕ. — 1888. — Т. XIII; його ж: Embryogenie du Chiton. C. r. des Sc. — 1890.

⁶⁴⁰ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2373. — Арк. 7.

⁶⁴¹ Рясиков Л. В. Доцент М. М. Жуков — послідовник академіка Д. К. Третьякова і професора А. О. Браунера // Історія української науки на межі тисячоліть. — Вип. 23. — К., 2006. — С. 183–190.

⁶⁴² ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8. — Спр. 26, ч II. — Арк. 259.

⁶⁴³ Жуков М. М. Виготовлення скелетів. — 1913; його ж: Виготовлення скелетів амфібій. Жаба. — 1915; його ж: Виготовлення скелетів рептилій. Черепаха. — 1915; його ж: Виготовлення скелетів рептилій. Вуж. — 1916; його ж: Виготовлення скелетів птахів. Виготовлення скелета гуся. — 1916.

⁶⁴⁴ Третьяков Д. К. Дмитро Костянтинович Третьяков (Автобіографічний нарис) // Академик Д. К. Третьяков и его научная школа. — Одесса, 1999. — С. 60–68.

з Чорноморського узбережжя Криму та зокрема бухт Севастополя. Увесь зібраний науковий матеріал він старанно обробляв, вивчав, систематизував та описував.

Після захисту магістерської дисертації «Спостереження над розвитком кам'яного краба»⁶⁴⁵ Лебединський став приват-доцентом ІНУ. У 1893–1895 роках він перебував у зарубіжному науковому відрядженні, удосконалюючи власні знання та знайомлячись із передовими методами зоологічних досліджень з морської зоології, порівняльної анатомії, ембріології, фауністики й систематики на морських зоологічних станціях Західної Європи. 1897 року він захистив докторську дисертацію «Погляд на історію розвитку немертин», але тільки в 1904 році став екстраординарним професором і з 1907-го — ординарним професором.

Наукові інтереси Я. М. Лебединського стосувалися не лише порівняльно-ембріологічних та анатомічних досліджень різних типів червів, особливо глибоководних морських немертин, членистоногих (крабів, комах, метеликів), моховаток⁶⁴⁶. Він активно вивчав і місцевих комах, яких відловлював у приміських районах Одеси (Фонтан, Чорноморка, Дальник, Лузанівка, Пересип). У 1898–1909 роках він вперше досліджував фауну Криму: гірських лісів, південного узбережжя, особливо печерні види тварин (безхребетних — кліщів, комах, багатоніжок, павуків та хребетних — ящірок, лютючих мишей)⁶⁴⁷.

У 1905–1918 роках Я. М. Лебединський неодноразово виїздив у наукові відрядження за кордон, де вивчав фауну північно-гірських районів Алжиру, Марокко, Тунісу. Особливо детально він досліджував біологію хижаків (кішки) та гризунів (тушканчики). Вчений досконало знав музейну справу: майже всі європейські університетські та комунальні музеї зоології, природознавства, палеонтології йому були добре знайомі; експозиції та лабораторні наукові установи він відвідував регулярно, опрацьовуючи особисто знайдені цікаві види рідкісних тварин⁶⁴⁸. Він займався поповненням колекцій зоологічного музею ІНУ, переважно представниками морської фауни Середземного, Північного, Баренцова морів, а також анатомічними препаратами черепів риб (атлантична тріска), амфібій (жаби), рептилій (змії, ящірки), птахів (орел) і ссавців (кінь). Багато з них і нині зберігаються в музейних колекціях університету. В останню закордонну подорож до Швейцарії він поїхав влітку 1918 року, щоб перевезти до зоологічного музею ІНУ придбану ще 1914 року колекцію тропічних комах⁶⁴⁹.

В зоологічному кабінеті та музеї університету працювала ціла плеяда талановитих молодих науковців-консерваторів, які вели різноманітні за тематикою зоологічні дослідження: М. Т. Смолинський, Г. Г. Баков, М. М. Жуков, С. М. Морін, М. Мавродіаді, В. Лебедеєв, Суслов, Сковородко.

Зоотомічний кабінет з лабораторією був виділений з Рішельєвського ліцею при розподілі кабінету природничої історії, але без отримання матеріальних цінностей. У травні 1865 року для цього кабінету придбали 54 предмети на 252 руб. 42 коп. У наступні роки його матеріальну базу було значно зміцнено: на січень 1889 року вона складалася вже з 72 елементів на загальну суму 10 886 руб. 66 коп.

⁶⁴⁵ Лебединский Я. Н. Наблюдения над развитием каменного краба // ЗНОЕ. — 1889. — Т. 14. — Вып. 2. — С. 134–200.

⁶⁴⁶ Lebedinsky S. M. Untersuchungen über die Entwicklungsgeschichte der Seckrabbon // Biol. Cbl. 10. — 1890; його ж: Die Entwicklung der Daphnia aus Sommeriern. Z. Anz. 14. — 1891; його ж: Zur Entwicklungsgeschichte der Nemertinen // Ibid. — 1896. — B. 16. — № 15; його ж: Zur Entwicklungsgeschichte der Nemertinen // Ibid. — 1897. — B. 17. — S. 113–124; його ж: Embryonalentwicklung der Redicellina echinata Sars. Bid. Centraltabl. — 1905. — B. 25. — № 16.

⁶⁴⁷ Лебединский Я. Н. К фауне крымских пещер // ЗНОЕ. — 1900. — Т. 23. — Вып. 2. — С. 47–64.

⁶⁴⁸ Лебединский Я. Н. Отчет о заграничной командировке с научной целью на протяжении летних каникул 1908 г. — [Б.г.], 1908; ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 35. — Спр. 682. — Арк. 5–8.

⁶⁴⁹ Зайченко А. В. Лебединський Яків Микитович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 209–210; Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології [рукопис]. — Одеса, 1930. — С. 30–35; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов... — С. 141–153.

Д. О. Байков, магістр ботаніки та зоології з 1844 року, вивчав флору місцевих лиманів, приготував багато різних рослинних препаратів, але цю його дослідницьку роботу завершено не було. Крім того, він опікувався збереженням понад 11 582 експонатів з зоологічної колекції О. Д. Нордмана. В ІНУ, куди Байкова запросили виконуючим обов'язки екстраординарного професора, він працював недовго, але встиг багато зробити для популяризації природничих наук серед студентів, колег, місцевого населення, регулярно публікував у місцевій пресі науково-популярні статті⁶⁵⁰. Після відставки Д. О. Байков передав до фондів зоотомічного музею ІНУ за описом 5421 експонат⁶⁵¹.

З 1868 року в ІНУ читав лекції О. Ф. Стюарт — доктор філософії Геттінгенського університету (1866). Докторський ступінь він отримав за наукову роботу «Історія розвитку безхребетних Середземного моря», а у 1867 році став магістром зоології Імператорського Дерптського університету. В Одесу його запросили на посаду приват-доцента природничого відділення.

Стюарт опублікував 5 наукових праць, присвячених питанням еволюційної ембріології, порівняльної анатомії тварин різних систематичних груп, біології нижчих безхребетних тварин (одноклітинних морських радіолярій) та вищих безхребетних (остеобранхій)⁶⁵². На власні кошти він відкрив сучасно обладнану гістологічну лабораторію при зоотомічному кабінеті ІНУ, де студенти виконували різноманітні за тематикою дослідження⁶⁵³. Він також приймав активну участь у створенні та відкритті Севастопольської зоологічної станції⁶⁵⁴. Прогресивний вчений багато уваги приділяв підтримці, розвитку та популяризації еволюційних ідей Ч. Дарвіна серед європейських і російських колег-науковців, часто виступав з лекціями перед різними аудиторіями. Наукові публікації писав багатьма мовами, будучи знаним фахівцем-поліглотом. Його лекції та практичні заняття високо оцінював старший колега — професор Ценковський⁶⁵⁵. О. Ф. Стюарт вів активне вивчення деяких особливостей будови морських тварин на мікрорівні, допомагаючи студентам-природознавцям власним прикладом. Частина власної заробітної плати та власних збережень він віддавав бідним студентам природничого відділення ІНУ.

Одеська школа зоологів. У 1879 році природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ закінчив майбутній професор-зоолог П. М. Бучинський. За пропозицією ординарного професора О. О. Ковалевського університетська рада залишила талановитого випускника на два роки на кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології для підготовки до професорського звання⁶⁵⁶. Згодом, завдяки активним власним науковим порівняльно-анатомічним та ембріологічним дослідженням тварин різних систематичних груп в лабораторіях зоотомічного та зоологічного кабінетів, його обрали зберігачем зоологічного кабінету музею⁶⁵⁷.

У 1891 році П. М. Бучинський став магістром зоології, в 1894 — доктором зоології, захистивши докторську дисертацію «Нагляд над ембріональним розвитком

⁶⁵⁰ Богачик Т. А., Рясиков Л. В. Байков Дмитро Олександрович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 77–78.

⁶⁵¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие...

⁶⁵² Stuart A. F. Ueber die Flimmer bewegung. Zeitsch. f. ration // Medicin. XXIX. Bd. — 1866; його ж: Ueber Concinospaera ciliosa eine neue Radiolarie. — Leipzig, 1866; Zeitsch. f. micr. Zool. XVI. Band. — P. 328–346; його ж: Ueber die gerctbe der Echinodermen // Zeisch. für wiss. — Zool. XV. — 1864.

⁶⁵³ Стойловський В. П., Богачик Т. А., Рясиков Л. В. Нарис з історії кафедри зоології Одеського (Новоросійського) університету // Вісник ОНУ. — Т. 15. — Вип. 6. — 2010. — С. 125–133; Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад учених-зоологов... — С. 141–153.

⁶⁵⁴ Церна С. Барон Александр Федорович Стюарт (1842–1917) // Пульс. — 2010. — 22 апреля.

⁶⁵⁵ ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 65. — Арк. 51–54.

⁶⁵⁶ Протокол заседания от 7 октября 1881 г. // Протоколы заседаний Совета ИНУ. — Одесса, 1881. — С. 262–263.

⁶⁵⁷ Бучинский П. Н. Об общих чертах в строении нервной системы позвоночных животных и кольчатых червей // ЗИНУ. — 1880. — Т. 31. — С. 227–282; його ж: К вопросу о развитии дождевого червяка (*Lumbricus terrestris*) // ЗНОЕ. — 1891. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 1–61.

Malacostraca»⁶⁵⁸. З 1897/98 навчального року він вже ординарний професор. Пізніше він розпочав і широкі фауністичні дослідження морської та лиманної фауни Одеської затоки Чорного моря та місцевих лиманів (Куяльницького, Хаджибейського, Сухого та інших)⁶⁵⁹.

Значний обсяг наукових досліджень з морської зоології він та його учні виконували на першій біологічній станції ІНУ на узбережжі Чорного моря з 1902 по 1911 рік, де також збирались колекції та виготовлялись різні препарати морських тварин. У 1904 році він відкрив перший біологічний гурток в ІНУ, котрий очолював з 1904 до 1911 року, виховавши цілу плеяду відомих вчених⁶⁶⁰. Бучинський активно вивчав ембріологію безхребетних тварин, порівняльно-анатомічні особливості нервової системи тварин, фауністичні особливості лиманних та чорноморських видів тварин різних систематичних груп, особливу увагу приділяючи дослідженню біології та морфології простіших тварин, які мешкають в лиманах⁶⁶¹.

Активною й плідною була науково-просвітницька робота Бучинського в НТП Одеси, членом ради якого він був 26 років: 16 — на посаді вченого секретаря і 10 — керував товариством як президент. За його підтримки та ініціативи в 1886 році при НТП була створена спеціальна лиманна комісія, у 1890-ті роки організовано 5 комплексних наукових експедицій для вивчення особливостей місцевих лиманів. За пропозицією В. В. Заленського та П. М. Бучинського 1895 року при НТП був створений Лекційний комітет для пропагування знань, відкриттів і досягнень природничо-математичних дисциплін серед населення Одеси⁶⁶². П. М. Бучинський першим з професорів-зоологів Одеси значну увагу приділив вивченню історії розвитку науки в ІНУ та НТП. Вчений написав понад 40 наукових робіт та створив новий науковий відділ остеології при зоотомічному музеї ІНУ.

На початку ХХ століття природниче відділення фізико-математичного факультету ІНУ закінчив М. О. Загоровський⁶⁶³. Під керівництвом професора Д. К. Третьякова він ще в студентські роки почав активно працювати в лабораторії зоотомічного кабінету над сучасними проблемами зоології, гідробіології та порівняльної анатомії. Особливу увагу він приділяв вивченню тонкощів гістологічних методик на практиці анатомо-морфологічних досліджень, за що в 1914 році отримав від факультету золоту медаль за наукову працю «Будова серця у хребетних». Влітку 1913–1915 років Загоровський вів фауністично-гідробіологічні дослідження на узбережжях Одеської затоки Чорного моря з використанням матеріальної бази біологічної станції ІНУ. Завдяки численним колекційним зібранням морських видів тварин та вивченню кількісно-якісних особливостей морських екологічних систем Одеської затоки талановитий студент зміг написати дві цікаві за змістом наукові роботи⁶⁶⁴. З 1916 року він працював при зоотомічному кабінеті на кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології ІНУ на посаді асистента, у 1918 році його перевели для підготовки до професорського звання, а з 1919 року він почав працювати старшим асистентом кафедри, продовживши активні лабораторні пошуки в галузі гістологічних досліджень. Особливо детально М. О. За-

⁶⁵⁸ Віннікова М. А. Бучинський Петро Миколайович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 192–195.

⁶⁵⁹ Бучинский П. Н. Краткий очерк фауны лиманов Новороссийского края // ЗНОЕ. — 1885. — Т. 10. — Вып. 1; його ж: Простейшие организмы Хаджибеевского и Куяльницкого лиманов // ЗНОЕ. — 1895. — Т. 20. — Вып. 1; його ж: Фауна одесских лиманов // ЗНОЕ. — 1897. — Т. 21. — Вып. 2.

⁶⁶⁰ Сборник студенческого Биологического кружка при ИНУ. — Одесса, 1916. — № 5.

⁶⁶¹ Пузанов И. И. Столетние итоги зоологических исследований в Одессе... — С. 73–83.

⁶⁶² Кузнецов В. А. Научная, педагогическая и культурно-просветительская деятельность профессора Петра Николаевича Бучинского (К 150-летию со дня рождения) // Научные труды зоологического музея ОНУ им. И. И. Мечникова. — Т. 4. — 2001. — С. 190–205.

⁶⁶³ Віннікова М. А. Загоровський Микола Олександрович // ПОНУ. — Т. 2. — С. 450–453.

⁶⁶⁴ Загоровский Н. А., Рубинштейн А. Д. Материалы к системе биоценозов Одесского залива // ЗОСХЮР. — 1916. — Т. 86. — Вып. 1. — С. 203–244; Загоровский Н. А. Журнал уловов, произведенных в июле и августе 1915 года в Одесском заливе на зоологической станции ИНУ // Сборник Студенческого биологического кружка. — 1916. — № 5. — С. 89–191.

горовський вивчав походження поєднувальної базофільної тканини серця хребетних тварин (міноги, акули, осетра, білуги, шуки, окуня, карася, бичка, коропа, жаби, ящірки, голуба, півня, гуся, щура та дельфіна).

О. О. Ковалевський закінчив Імператорський Санкт-Петербурзький університет 1863 року, отримавши диплом кандидата природничих наук. 18 грудня 1865 року він успішно захистив магістерську дисертацію з зоології «Історія розвитку риби ланцетника (*Amphioxus Lanceolatus*)»⁶⁶⁵. В цій невеликій роботі він показав, що розвиток ланцетника, якого тоді вважали хребетною твариною, починається як у безхребетних тварин. Так, йому вдалося подолати провалля у розумінні процесу розвитку безхребетних тварин, яке існувало в поглядах дослідників того часу. Крім того, його ембріональні дослідження показали, що безхребетні тварини формують ланки єдиного безперервного ланцюга історично сталих форм. Ця видатна робота О. О. Ковалевського сприяла філогенетичному розумінню тваринного світу, створенню філогенетичної систематики в зоологічній науці, загальній перемозі дарвінізму⁶⁶⁶.

У 1866 році О. О. Ковалевський, вже будучи магістром зоології, вивчав ембріологічні особливості розвитку асцидії. Він встановив, що для асцидій характерні ті ж початкові етапи розвитку, що й для ланцетника; але відразу ж як асцидія набуває типових рис, властивих хребетним тваринам — формування хорди, нервової трубки та ін., її личинкова стадія підлягає регресивному метаморфозу, втрачаючи зазначені органи.

О. О. Ковалевський є автором 158 наукових робіт, з яких 67 написані в Одесі; активно працював у складі президії НТП, був його президентом у 1882–1883 роках. У 1867 році захистив докторську дисертацію на тему: «Анатомія та історія розвитку *Phoronis*» та став доктором зоології. Вчений двічі був нагороджений премією імені К. М. Бера від Академії Санкт-Петербурга (1867, 1871), двічі отримував премію імені Серра Французької Академії наук. В 1879 році представляв ІНУ на VI з'їзді російських природознавців та лікарів у Санкт-Петербурзі.

25-річчя наукової діяльності О. О. Ковалевського було урочисто відзначено в ІНУ та НТП Одеси. 24 березня 1890 року на загальних зборах Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук ординарного професора О. О. Ковалевського було обрано ординарним академіком⁶⁶⁷. Його учень академік Д. К. Заболотний згадував, що лекції Ковалевського студенти відвідували охоче, не дивлячись на те, що він «будучи великим вченим, не міг бути блискучим лектором у вульгарному значенні цього слова! Лекції О. О. Ковалевського були завжди насичені матеріалом і відображали найбільш прогресивні моменти біології того часу»⁶⁶⁸. Другий учень, професор О. О. Браунер, писав: «О. О. Ковалевський викладав так, ніби його аудиторія була лише з приват-доцентів»⁶⁶⁹.

Впродовж 15 років (1880–1895) О. О. Ковалевський був головою та ідеологом Одеської філоксерної комісії. Він пропагував активну боротьбу з філоксерою різними методами (за допомогою сірководня, знищення лоз, біологічними, мікробіологічними методами), присвятивши цій проблематиці 20 важливих статей⁶⁷⁰.

В ІНУ він проводив складні ембріологічні дослідження брахіопод, асцидій, актиній, піросом, м'якунів (хітони), павуків⁶⁷¹, запровадив «піонерські» дослідження в галузі порівняльної експериментальної фізіології багатоніжок, павуків і комах. Вивча-

⁶⁶⁵ Севастьянов В. Д. Ковалевський Олександр Онуфрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 75–79; Пузанов И. И. Александр Онуфриевич Ковалевский, его жизнь и значение в мировой науке // Труды ОГУ. — 1955. — Т. 145. — Вып. 7. — С. 5–19.

⁶⁶⁶ Богачик Т. А. Александр Онуфриевич Ковалевский и дарвинизм // Одесская областная научная конференция, посвященная 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. — Одесса, 1990. — С. 6–9.

⁶⁶⁷ Пилипчук О. Я. Александр Онуфриевич Ковалевский. — М., 2003.

⁶⁶⁸ Заболотный Д. К. Академик А. О. Ковалевский // Природа. — 1926, — № 7/8. — С. 20–26.

⁶⁶⁹ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 13–26.

⁶⁷⁰ Штрайх С. Я. Новое из биографии А. О. Ковалевского // Успехи современной биологии. — Т. 20. — М., 1945. — Вып. 1. — С. 61–66.

⁶⁷¹ Третьяков Д. К. Основоположники сравнительной эмбриологии (А. О. Ковалевский и И. И. Мечников) // Природа. — 1940. — № 8. — С. 95–104.

ючи розвиток і функціонування органів виділення, він вивчав також функціонування селезінки у м'якунів, розвиток личинок асцидій та процеси утворення мантий⁶⁷².

Важливим був внесок О. О. Ковалевського в загальну ентомологію, а саме: вивчення ембріології комах (рух бджоли, жуків, метеликів); вивчення тонкощів метаморфозу комах, особливо фагоцитозу личинкових органів; вивчення анатомії комах, особливо будови мальпігієвих судин у ведмідки, напівжорсткокрилих. Досліджувались перикардіальні клітини у сітчастокрилих, які вчений розглядав як нирки накопичення⁶⁷³. Він також виявив у різних систематичних груп комах несхожість будови лімфатичних органів, здійснив вивчення фізіології комах. Саме ним вперше була доказана екскреторна функція мальпігієвих судин, тобто стало зрозуміло, що вони функціонально відповідають сечовим каналцям у хребетних тварин та є лужним компонентом в організмі.

До появи наукових публікацій О. О. Ковалевського порівняння зародкових листків безхребетних та хребетних тварин вважалося неприпустимим. За логікою фактів, отриманих ним при експериментальному вивченні різних тварин (медузи, ланцетник, корали, акули, осетри, рептилії) в науці був затверджений найважливіший висновок, що ембріональний розвиток багатоклітинних тварин здійснюється на базі єдиних законів, що зародкові листки різних тварин гомологічні і порівнювані один з одним, і участь у всіх однакова: ектодерма дає шкірний покрив, ентодерма — епітелій кишечника, а мезодерма — всі інші органи.

Під керівництвом професора П. М. Бучинського починав свою наукову діяльність випускник ІНУ 1903 року М. В. Куделін. Ще в студентські роки, працюючи в зоотомічній лабораторії, він продемонстрував значну ступінь самостійності в пошуках, старанність та вміння переборювати технічні проблеми, опанував низку спеціальних анатомічних методик. Зокрема, ним був засвоєний анатомо-фізіологічний метод вітального насичення метиленовою синню нервів у кишечнику жаби. Він активно займався практичною анатомією, вперше в препаратурській роботі зоотомічного кабінету створив навчальний препарат — розбірний череп риби.

З 1906 до 1913 року М. В. Куделін працював в ІНУ старшим лаборантом зоотомічного кабінету. Водночас він працював на морській зоологічній станції, де вперше склав наукову і навчальну колекцію фауни Одеської затоки⁶⁷⁴. Він зібрав цінний матеріал щодо розповсюдження, розвитку та морфології гідроїдів як в Одеській затоці, так і в інших частинах Чорного моря вздовж його північно-західної частини («Про чорноморські гідроїди», 1909), зібрав, вивчив і систематизував колекції губок Чорного моря. Якщо до того науковці встановили наявність лише двох видів губок, то його пошуки дозволили встановити аж 17 видів цих тварин — санітарів моря. Його стаття про біологію губок вийшла у 1910 році.

М. В. Куделін перший серед одеських морських зоологів звернув увагу на той факт, що чорноморська фауна заходить до устя річки Південний Буг. Саме тут різні види морських організмів поступово пристосовуються до прісноводного середовища: це, наприклад, медуза *Aurelia aurita*, морський жолудь-баланус, деякі черви та ін. Ці факти якісно доповнювали висновки академіка С. О. Зернова 1913 року, який вивчав біоценози Чорного моря та описував вплив ґрунтів на розповсюдження тварин. Багатий фактичний матеріал Куделіна змусив академіка погодитися з впливом на цей процес солоності води. За запрошенням академіка Куделін з 1913 по 1915 рік працював у Зоологічному музеї у Санкт-Петербурзі, де займався систематикою гідроїдів. Випуск «Гідроїди» в академічному виданні «Фауна Росії та суміжних країн» був написаний саме Куделіним⁶⁷⁵.

⁶⁷² Ковалевский А. О. Избранные работы. — М.-Л., 1951. — С. 41–78, 79–122, 123–266, 267–386.

⁶⁷³ Севастьянов В. Д. А. О. Ковалевский и общая энтомология // Одесская областная научная конференция, посвященная 150-летию со дня рождения А. О. Ковалевского. — Одесса, 1990. — С. 48–50.

⁶⁷⁴ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології. Одеса, 1939/1940 навч. рік [рукопис]. — С. 56–61.

⁶⁷⁵ Лигнау Н. Г. Памяти Н. В. Куделина // ЗНОЕ. — 1915. — Т. 41. — С. 1–10.

Послідовником І. І. Мечникова в галузі ембріологічних досліджень став М. Г. Лігнау — випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ 1898 року⁶⁷⁶. В стінах ІНУ він пройшов шлях від зберігача зоотомічного кабінету і музею до штатного доцента кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології. Ще в студентські роки він опанував різноманітні методи ембріологічних досліджень від двох видатних науковців-наставників: завідувача зоологічного кабінету, заслуженого ординарного професора, доктора зоології В. В. Заленського, який був учнем Мечникова, і завідувача зоотомічного кабінету, ординарного професора П. М. Бучинського, учня О. О. Ковалевського. За їх порадою він вирішив вивчати ембріологічні особливості ногосток, які починав досліджувати в ІНУ І. І. Мечников.

Зацікавлення студента систематичною групою парних ногосток спричинило серію блискуче виконаних порівняльно-ембріологічних досліджень, які виявили походження ногосток. Детально й послідовно він дослідив розвиток целомічних мішків, встановивши в цьому відношенні спорідненість парноногих ногосток з первиннотрахеїними та кільчастими черв'яками. Лабораторні дослідження Лігнау підтвердили походження комах, що завершують еволюційну лінію кільчасті черви — первиннотрахеїні ногостки. Однак крім ембріологічних особливостей розвитку парноногих ногосток він глибоко вивчав також особливості систематики та зоогеографічного розповсюдження різних видів ногосток у Бессарабії, Криму, на Кавказі. Ці різнопланові, бездоганно й чітко виконані комплексні дослідження дозволили Лігнау блискуче захистити магістерську дисертацію «Історія ембріонального розвитку *Polidesmus abchasicus Attenis*. До морфології діплопод» у Санкт-Петербурзькому університеті (1911).

М. Г. Лігнау проводив порівняльно-анатомічні, морфологічні, ембріологічні дослідження з системного вивчення внутрішньої організації комах і багатоніжок⁶⁷⁷. Результатом цієї плідної роботи стали змістовні доповіді на XI (1901) та XII (1909) з'їздах російських природознавців та лікарів. Продовжуючи вивчення біологічних особливостей розвитку та життєдіяльності багатьох видів тварин, що мешкають вздовж узбережжя Чорного моря, дослідник неодноразово бував у наукових відрядженнях на Севастопольській біологічній станції (1898, 1900, 1901), з науковими екскурсіями відвідував Чорноморське узбережжя Кавказу (1902, 1908, 1909), південний берег Криму (1914, 1915), узбережжя південної Бессарабії та північного Криму (1903)⁶⁷⁸. Влітку 1913 року він представив ІНУ на Міжнародному зоологічному конгресі в Монако, зробивши змістовну доповідь.

М. Г. Лігнау був знавцем багатьох напрямів та методик музейної справи, прогресивний розвиток якої він вивчав у музеях країн Західної Європи⁶⁷⁹. Свої знання він потім впроваджував у зоотомічному та зоологічному музеях ІНУ (залишились чудові вологі препарати мавп та прямокрилих тварин, сухі препарати голови орангутана та ін.). В зоотомічному музеї Лігнау поповнював колекції чорноморських видів кишковопорожнинних, червів, молюсків, ракоподібних з Морської зоологічної станції ІНУ на Малому Фонтані. За його ініціативою 1916 року в Одесі було створено наукове ентомологічне товариство⁶⁸⁰. У 1918–1920 роках він почав вивчати в акваторії

⁶⁷⁶ Дьяков В. А., Шепельська І. В. Лігнау Микола Георгійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 254–257.

⁶⁷⁷ Лигнау Н. Г. Многоножки Черноморского побережья Кавказа // ЗНОЕ. — 1903. — Т. XXV. — Вып. 1. — С. 126–148; його ж: Многоножки Крыма // ЗНОЕ. — 1905. — Т. XXV. — № 1. — С. 197–199; його ж: К фауне многоножек Кавказа // Ежегодник Зоологического музея Императорской Академии наук. — 1907. — Т. XII. — С. 195, 423–478; його ж: К эмбриональному развитию Diplopoda // Дневник XII съезда русских естествоиспытателей и врачей. — Москва, 1910. — С. I; його ж: История эмбрионального развития *Polydesmus abchasicus Attenus*. К морфологии Diplopoda // ЗНОЕ. — Т. XXXVIII. — С. 58–306.

⁶⁷⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8. — Спр. 26. — Арк. 140; Там само. — Оп. 9. — Спр. 16. — Арк. 116; Там само. — Спр. 26. — Арк. 44, 58, 65, 66, 161, 174.

⁶⁷⁹ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Жизнь и деятельность профессора-зоолога Н. Г. Лигнау // Современные проблемы зоологии и экологии — Одесса, 2005. — С. 345–348.

⁶⁸⁰ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології... — С. 56–61.

Одеського порту якісно-кількісний характер процесу обростання різних матеріалів у Чорному морі.

Від самого початку існування ІНУ, з травня 1865 року, тут працював І. А. Маркузен — ординарним професором кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології, де завідував відразу трьома кабінетами: зоологічним, зоотомічним, фізіологічним⁶⁸¹. Він мав диплом Імператорського Дерптського університету зі званням лікаря, там таки захистив докторську дисертацію про органи виділення жаби та отримав науковий ступінь доктора медицини⁶⁸².

Маркузен був дослідником живої природи Землі, особливо систематичних особливостей тварин різних регіонів, зоологом-мандрівником, досконало володів тогочасними гістологічними методиками анатомо-морфологічних досліджень. Він першим серед професорів-зоологів почав вивчати фауну Чорного моря; на І з'їзді російських лікарів-природознавців 1867 року виступив з науковою доповіддю «Про фауну Чорного моря»⁶⁸³. Серед його учнів в ІНУ варто назвати молодого науковця В. І. Шманкевича, талановитого автора та засновника вітчизняного напряму досліджень з експериментальної зоології та екології водних тварин.

Професор І. А. Маркузен першим почав купувати та обробляти наукові колекції та окремі експонати для зоологічного та зоотомічного музеїв, кабінетів ІНУ⁶⁸⁴. Зокрема, в 1865 році він придбав чучело орангутана з острова Борнео, африканських і американських мавп та копитних тварин — віргінського й кримського оленів, тасманської єхидни, качконоса та деяких сумчастих. Тоді в ІНУ з'явилися й перші колекції безхребетних тварин. В 1866/67 навчальному році він придбав першу значну колекцію птахів, і серед них райських; друга колекція птахів з'явилась вже наступного року — 120 видів, зокрема з острова Ява. А 1868/69 року він зміг придбати колекцію риб з тропічних районів Світового океану у відомого австрійського іхтіолога з Відня Штейндахнера. Крім того, він придбав багато меблів, обладнання та посуду для кабінетів кафедри.

Випускник ІНУ 1910-х років — зоолог, гідробіолог та паразитолог О. Р. Прендель закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету. За поданням П. М. Бучинського талановитого випускника залишили при кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології для підготовки до професорського звання за власний кошт⁶⁸⁵. З 1912 до 1915 року за пропозицією Д. К. Третьякова він працював лаборантом зоотомічного кабінету, в 1915–1917 роках займав посаду молодшого лаборанта, в 1917–1920 роках — старшого лаборанта⁶⁸⁶.

О. Р. Прендель першим серед молодих вчених-зоологів ІНУ почав вивчати фауністику, систематику, біологію та анатомо-морфологічні особливості тварин, що мешкали у місцевих прісноводних водоймах. Знайдені ним цікаві наукові факти про розповсюдження, будову та особливості життєдіяльності губок та п'явок були опубліковані у збірнику праць Бессарабського товариства природознавців 1915 року та Щорічнику Зоологічного музею Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук 1916 року.

Випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ В. М. Реп'яхов був першим науковцем-біологом, який порушив питання про створення «теоретичної біології». За 1874–1905 роки він пройшов шлях від зберігача зоотомічного кабінету до ординарного професора⁶⁸⁷. Ще в студентські роки він наполегливо виконував різноманітні наукові завдання, які давали йому видатні педагоги:

⁶⁸¹ ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 65. — Арк. 89–92.

⁶⁸² Богачик Т. А., Дьяков В. А. Маркузен Іван Андрійович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 313–315.

⁶⁸³ Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології... — С. 19–21; Пузанов И. И. Вклад одесских ученых в развитие зоологической науки // Тезисы докладов Одесской общегородской биологической науч. конф. — Одесса, 1954. — С. 3–6.

⁶⁸⁴ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов... — С. 141–153.

⁶⁸⁵ Богачик Т. А., Дьяков В. А. Прендель Олександр Ромулович // ПОНУ. — Т. 3. — С. 551–555.

⁶⁸⁶ Винникова М. А. Первые ассистенты Д. К. Третьякова в Одессе // Академик Д. К. Третьяков и его научная школа. — Одесса, 1999. — С. 38–41.

⁶⁸⁷ Кузнецов В. О. Реп'яхов Василь Михайлович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 23–26.

І. І. Мечников (з морфології та порівняльної анатомії тварин різних систематичних груп), І. М. Сеченов (з електрофізіології, коли вивчались механізми іннервації серцевого м'яза в рептилій). Саме тому його як надзвичайно працездатного студента за пропозиціями професорів Вальца та Мечникова було залишено при кафедрі для підготовки до професорського звання.

Різноманітні наукові дослідження Реп'яхов здійснював у лабораторіях ІНУ, Севастопольській біологічній станції, якою він завідував у 1874 та 1878 роках, на узбережжі островів Грецького архіпелагу Середземного моря, зокрема поблизу Смирни (Ізміра), де зібрав цікаві за систематичним складом колекції м'якунів і голкошкірих (1875). У 1884–1885 роках на завдання Міністерства народної освіти він перебував за кордоном у науковому відрядженні, працював на зоологічних станціях у Трієсті (Австро-Угорщина), Неаполі (Італія), Марселі та Віллафранці (Франція), відвідав зоологічні інститути та музеї Відня (Австро-Угорщина) та Бреслау, Страсбурга (Німеччина).

Після успішного захисту в жовтні 1881 року магістерської дисертації «До морфології *Briozoa*» В. М. Реп'яхов стає магістром зоології та приват-доцентом ІНУ, згодом — штатним доцентом. 1886 року він отримує звання доктора зоології завдяки захисту дисертації «До анатомії та історії розвитку *Dinophilus gyrocilatus*», а у травні його призначають екстраординарним професором зоології. З 1 січня 1897 року він вже працює ординарним професором кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології, керує роботою кабінету та музею зоології⁶⁸⁸.

В. М. Реп'яхов не тільки опанував кращі традиції старої школи зоологів Одеси (О. Д. Нордмана, І. А. Маркузена), але й увібрав прогресивні погляди Л. С. Ценковського та наукових шкіл І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського, розвинув і примножив їх. Як вчений-зоолог він значну увагу приділяв порівняльно-анатомічним та ембріологічним дослідженням безхребетних тварин (моховаток, червів та ін.), вивченню фауністичних особливостей морських тварин, переважно різних типів безхребетних. Він першим серед вчених-біологів почав займатися створенням «теоретичної біології», надаючи перевагу розвитку теорії перед накопиченням фактів⁶⁸⁹; першим почав читати студентам-природознавцям ІНУ спеціальний курс «Критичний нарис сучасних зоологічних теорій» (1887/88 навчальний рік). Вчений вважав, що без постійного розвитку теорії наука перестає існувати. Під час викладання різних загальних та спеціальних курсів систематичних та зоологічних дисциплін він, також вперше в ІНУ, значну увагу приділяв екології як науці взагалі, а також екології тварин різних систематичних груп.

З 1900 по 1905 рік В. М. Реп'яхов за пропозицією першого декана медичного факультету ординарного професора В. В. Подвисоцького вперше читав курс зоології для студентів-медиків. Студенти згадували, що він не обмежувався повідомленням фактів, а постійно збагачував лекції, сприяючи активному формуванню наукового світогляду⁶⁹⁰. Як активний прихильник теорії Ернста Геккеля та переконаний дарвініст, він ставив перед собою мету довести до слухачів ідею дарвінізму в повному обсязі та ясності.

В. М. Реп'яхов не лише завідував кабінетом зоології на медичному факультеті, а й очолював наукові пошуки в зоологічному кабінеті та музеї, де створив морфолого-гістологічну лабораторію, а згодом і відділення. Він також плідно працював в НТП, багато років був членом його правління та науковим секретарем; опублікував понад 50 наукових робіт. Пророчими можна назвати думки професора О. О. Браунера про свого

⁶⁸⁸ Богачик Т. А., Дьяков В. А., Рясиков Л. В. Вклад ученых-зоологов... — С. 141–153; Рясиков Л. В. Ординарний професор, завідуючий кабінетом, музеєм та зоологічною лабораторією ІНУ В. М. Реп'яхов // Сучасні проблеми зоології та екології. — Одеса, 2005. — С. 381–383.

⁶⁸⁹ Реп'яхов В. М. Отчет об экскурсии в Архипелаге летом 1875 г. — [Б.м.], [б.г.]; його ж: К морфологи мшанок // ЗНОЕ. — 1880. — Т. 6; його ж: Заметки о развитии головного ганглия при бесполом размножении олигохет // ЗНОЕ. — 1887. — Т. 4. — Вып. 2.

⁶⁹⁰ Реп'яхов В. М. Введение в изучение медицинской зоологии. — Одесса, 1905.

видатного наставника: «...По широті освіти це був Мечников, а за ерудицією в зоології, за талантом він ніби призначався достойно замінити своїх наставників — О. О. Ковалевського, І. І. Мечникова»⁶⁹¹.

У червні 1912 року посади завідувача зоотомічним кабінетом, лабораторією з біостанцією та музеєм кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ обійняв Д. К. Третяков⁶⁹². Він здобув освіту у Санкт-Петербурзькому університеті, який закінчив у 1900 році, 1910 року став магістром зоології, захистивши магістерську дисертацію «Мозок піскорийки»⁶⁹³, а 1911/1912 навчального року займав посаду приват-доцента кафедри гістології⁶⁹⁴.

У 1912–1919 роках Д. К. Третяков був також секретарем фізико-математичного факультету ІНУ та третім головою студентського біологічного гуртка (з 1913 року). В перший період роботи (1912–1916) він показав себе талановитим організатором науки: створив при зоотомічному кабінеті музей порівняльної анатомії, розширив зоотомічну лабораторію, збагативши її необхідним обладнанням для проведення морфологічних, порівняльно-анатомічних, гістологічних, ембріологічних досліджень, переобладнав морську зоологічну станцію, де разом зі студентами збирав навчальні колекції під час екскурсій та вчив їх виготовляти спеціальні вологі препарати⁶⁹⁵.

У березні 1916 року Д. К. Третяков отримав призначення екстраординарним професором ІНУ. Саме в другий період роботи в університеті він створив музей медичної зоології на медичному факультеті, займався реконструкцією морської зоологічної станції, розробив проект створення морської фізіологічної станції на Малому Фонтані, в якому прохав «загалом додати 1959 десятин для розміщення нових споруд станції». За його ініціативою був виданий останній збірник студентського біологічного гуртка ІНУ (№ 5, 1916), реорганізовано зоологічний музей за рахунок нових експонатів тропічної та місцевої фауни, а також організовано передачу до його експозиції колекції студентського зоологічного музею університету.

Як вчений-зоолог Д. К. Третяков продовжував традиції порівняльних досліджень, але не тільки ембріологічних, а й гістологічних і анатомо-морфологічних, а також широкого фауністичного вивчення видів риб та інших тварин Чорного моря та місцевих лиманів⁶⁹⁶. Він займався музейною справою в ІНУ та Одесі, відкриваючи нові та реконструюючи старі музеї природничого циклу, брав участь у педагогічній реформі освітянських установ міста (школи, гімназії, народні училища, ліцеї, університет та інститути), стояв біля витоків місцевого Ентомологічного товариства, з 1916 року був віце-президентом НТП.

1915 року вийшла його перша монографія «Органи чуття річкової міноги», в якій вчений довів, що вже на ранній стадії розвитку первинних круглоротих пройшов розпад на групу щиткових з важким кістковим покривом і групу, яка такого покриву не мала. Кінцевим елементом еволюційного розвитку цієї другої групи тварин і стали сучасні круглороті — міноги та міксини; саме в них Третяков не знайшов ніяких залишків існування кісткових утворень⁶⁹⁷. Цю монографію, а фактично докторську дисертацію, захист якої, призначений на грудень 1917 року в Московському університеті, не відбувся у зв'язку з революційними подіями, доповнила наукова стаття про тон-

⁶⁹¹ Браунер А. А. Воспоминания... — С. 13–26.

⁶⁹² Севастьянов В. Д., Кузнецов В. О., Кузнецова Н. В. Життя і діяльність академіка Д. К. Третякова (1878–1950) // Академик Д. К. Третяков и его научная школа. — С. 6–14.

⁶⁹³ Кузнецов В. О. Третяков Дмитрий Константинович // ПОНУ. — Т. 4. — С. 268–271.

⁶⁹⁴ Пилипчук О. Я. Дмитрий Константинович Третяков // Библиография ученых Украинской ССР. — К., 1990. — С. 7.

⁶⁹⁵ Дьяков В. А. О Д. К. Третякове и его научной школе // Академик Д. К. Третяков и его научная школа. — С. 3–5; Рясиков Л. В. О научной школе академика НАН Украины Дмитрия Константиновича Третякова // Современные проблемы зоологии и экологии. — Одесса, 2005. — С. 378–380.

⁶⁹⁶ Богачик Т. А. Морфо-экологические адаптации пищеварительной системы рыб // Академик Д. К. Третяков и его научная школа. — С. 152–162.

⁶⁹⁷ Третяков Д. К. Органы чувств речной миноги. — Одесса: Техник, 1915.

ку будову непарних очей (тім'яних органів), у стінці яких були відкриті світлочутливі та гангліозні клітини. Цікаво те, що верхнє тім'яне око включає особливості будови інвертованої та конвертованої сітківки, тобто його світлочутливі клітини направлені сприймаючим кінцем до джерела світла в нижній частині ока і від світла — у верхній. Ці дослідження довели проміжне положення групи круглоротих, тому що у безхребетних сітківка бувають конвертовані та інвертовані, а у хребетних, крім верхнього тім'яного ока, бокові очі завжди інвертовані.

Наукові розробки Д. К. Третьякова стосувалися наступних напрямів.

1. Антропологічний. Спеціальні дослідження скелетних залишків в могильнику на Слободці-Романівці та вивчення черепів з різних курганів з колекції Одеського історико-археологічного музею. Поповнення антропологічних зборів І. І. Мечникова, Г. М. Відгальма у зоологічному музеї університету.

2. Морфологічний. Вивчення будови ока хребетних, що дало нові відомості про акомодативний апарат ока у амфібій та риб, про прозорі повіки риб, про мускулатуру ока риб, про райдужну оболонку хребетних. Досліджувались особливості нервової системи міноги, її потиличні очі, центральний чутливий апарат, кровоносна система, лімфатичні судини ока хребетних. Багато років досліджувались особливості каналів бічної лінії кісткових риб, що дозволило значно поповнювати, поглиблювати морфологічні характеристики видів, родів, родин. Це дало можливість побудувати справжню філогенетичну систему кісткових риб. Закладені основи екологічної морфології, що дало можливість, зокрема, уточнювати особливості будови переднього відділу травної системи риб (видові ознаки допомагають визначати види риб, що важливо для промислової іхтіології).

3. Порівняльно-гістологічний. Гістологічні особливості вміщені в роботи з морфології. За допомогою гістологічних методик, у тому числі й удосконалених Третьяковим, вивчався розвиток статевих клітин аскариди, іннервації і гістологічної будови синузного волосся свині, корови, кішки, тюленя, моржа, будови хорди міноги, селажів, осетрових, хребців і плакоїдної луски скатів, гістології кісток і луски інших риб, хондрідної тканини у різних хребетних, мезоглеї медуз, ктенофор, комплексу Гольджі, велетенських хрящових клітин амфібій, жирової тканини у кісткових риб⁶⁹⁸.

4. Палеонтологічний. Вивчення залишків давніх тварин (птахів, ссавців, риб) з копалень катакомб Одеси у зв'язку з особливостями їх еволюційного розвитку.

5. Фауністичний. Вивчення м'якунів і моховаток північної частини ріки Волги, а також там таки знайденої ним мізиди. Вивчення фауни риб лиманів навколо Одеси.

Д. К. Третьяков був автором 301 наукової праці, декількох підручників та наукових монографій; зокрема в Одесі ним було написано 253 роботи. Всі власні наукові знахідки він розглядав у світлі еволюційного вчення⁶⁹⁹.

Ще один випускник природничого відділення фізико-математичного факультету ІНУ (1884) — В. А. Хавкін працював консерватором зоологічного музею при кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології⁷⁰⁰, займався упорядкуванням зоологічних колекцій музею. Як молодий науковець наполегливо вивчав біологію евглен і асталій, в лабораторії зоологічного кабінету. Виступав з науковими доповідями на засіданнях НТП в Одесі наприкінці 1880-х років. Вперше почав вивчати морфологічні особливості харчування джгутикових та дії законів спадковості в їхніх популяціях⁷⁰¹.

⁶⁹⁸ Третьяков Д. К. Хондронидная ткань в сердце человека // Русский архив анатомии, гистологии и эмбриологии. — 1916. — № 1. — Вып. 2. — С. 271-310; його ж: Умбракулы зрачков *Bufo viridis* и *Bombina igneus* // Русский зоологический журнал. — 1918. — №2. — Вып. 6-7. — С. 172-173.

⁶⁹⁹ Третьяков Д. К. Учебник природоведения для школ первой степени. — Ч. 1. — Петроград, 1920.

⁷⁰⁰ Поповский М. А. Владимир Хавкин. Три жизни доктора Хавкина. — Иерусалим, 1990. — С. 33.

⁷⁰¹ Хавкин В. А. К вопросу о питании эвглен и асталей и значение у них ротового аппарата // ЗНОЕ. — Т. XI. — Вып. 1. — С. 57-74; його ж: Законы наследственности в применении к одноклеточным организмам // ЗНОЕ. — Т. XII. — Вып. 1. — С. 237-258.

У 1888 році курси порівняльної анатомії й гістології в ІНУ викладав приват-доцент М. О. Шульгін. Він навчався на природничих відділеннях фізико-математичних факультетів університетів Казані та Санкт-Петербурга⁷⁰². Його дослідження з проблем порівняльної анатомії хребетних тварин (амфібій, рептилій), розвитку нервової системи, процесів формування та становлення центральної нервової системи тварин різних систематичних груп дозволили йому отримати в Йенському університеті науковий ступінь доктора філософії за спеціальністю «зоологія», а згодом в університеті Гейдельберга він став доктором медицини.

1888 року Шульгін отримав ступінь магістра зоології в Російській імперії і почав викладати в Одесі. Водночас він разом з О. О. Ковалевським проводив в зоотомічній лабораторії зоотомічного кабінету низку експериментальних досліджень з порівняльної ембріології павуків (кавказького скорпіона) та деякі інші порівняльні дослідження хребетних тварин⁷⁰³. Йому належить авторство 7 наукових праць з ембріології.

Наукове різноманіття, глибина та широта проведених вченими зоологами і фізіологами ІНУ порівняльно-ембріологічних, систематичних, морфологічних, експериментально-фізіологічних і анатомічних досліджень яскраво свідчать про правильно обраний ними шлях розвитку зоологічної та фізіологічної науки, затверджують прогресивну роль та непересічне значення науки в практичній діяльності людства.

4.3. Розвиток наук геолого-географічного циклу⁷⁰⁴

Відповідно до нового університетського статуту 1863 року університети в Російській імперії стали розглядатися не тільки як вищі навчальні заклади, а й як носії науки і освіти, посередники між наукою і суспільством. Відтоді для університетів головною мала бути наука, а не державна служба; в основному їм також було повернуто автономію.

За статутом в університеті мало бути 4 факультети — історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. На фізико-математичному факультеті пропонувалося мати 12 кафедр⁷⁰⁵. Тому в ІНУ в межах природничо-наукового напрямку були відкриті кафедри фізики та фізичної географії, мінералогії, геогнозії і палеонтології. При кафедрах були створені кабінети з навчальними та дослідницькими лабораторіями, бібліотека та музейні приміщення для зберігання унікальних експонатів. Першооснову музейних фондів склали успадковані від Рішельєвського лицю матеріали з природної історії, а також колекції мінералів та викопних тварин професорів Х. Г. Гассгагена і О. Д. Нордмана⁷⁰⁶.

До Одеси у відкритий університет на постійну роботу переїхало багато відомих вчених, які здобули визнання у старих університетських центрах країни: професор В. І. Лапшин з Харкова, професори М. І. Головкинський та І. Ф. Синцов з Казані, професор О. В. Клосовський з Києва⁷⁰⁷. Становлення природничо-наукового напрямку в ІНУ здійснювалося завдяки плідній праці видатних природознавців М. М. Соколова, Р. О. Пренделя, М. Д. Сидоренка, В. Д. Ласкарьова, М. І. Андрусова, О. Г. Набоких, Г. І. Танфільєва, А. М. Криштофовича, І. П. Хоменка, М. П. Григоровича-Березовського та багатьох інших. Їх можна заслужено вважати батьками-засновниками одеської геології.

⁷⁰² Третьяков Д. К. Нарис з історії розвитку кафедри зоології... — С. 27, 27а.

⁷⁰³ Shulgin M.O. Amogaeasium // Arch. d. Anatomie et Physiology. — 1889; його ж: Стрoение церебральной системы амфибий и рептилий // ЗНОЕ. — Т. XI. — Вип. 2. — 1889; Шульгін Н. А., Ковалевський О. А. К истории развития кавказского скорпиона // ЗНОЕ. — Т. XI. — Вип. 1. — 1889.

⁷⁰⁴ Автори підрозділу Я. М. Біланчин, Т. В. Козлова, А. О. Кравчук, Є. Н. Красеха, О. Г. Топчієв, Є. О. Черкез, Ю. Д. Шуйський, В. В. Янко.

⁷⁰⁵ Історія Одеського університету (1865–2000)...

⁷⁰⁶ Одесский университет: 1865–1990...

⁷⁰⁷ Історія Одеського університету (1865–2000)...